

Хазрат Хожа Убайдуллох Ахрор — Марказий Осиё халklarининг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутган. Накшбандия тариқатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимотнинг машхур бўлишига ҳисса қўшган тарихий шахсдир. У ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 йил, март) Шош — Тошкент вилояти музофотларидан Богдастонда дунёга келган. Оғаси Хожа Маҳмуд ва бувалари маърифатли кишилардан бўлиб, дехкончилик ва тижорат билан шугулланган. Она тарафидан Хожа Ахрор машхур Шайх Хованди Тахурга бориб уланади.

Хожа Ахрор бошланғич маълумотни Тошкент мадрасаларида олиб, ёшлик чоғлариданок муқаддас жойларни зиёрат қилишга мойиллик кўрсатади ва 23—24 ёшларда тоғаси, замонасининг билимдон кишиларидан бўлган Хожа Иброҳим уни Самарқандда ўқитишни мақсад қилиб қўяди. Хожа Ахрор кўпроқ тасаввуф илмига кизиқади. Шу мақсадда Хиротга келиб, 1428—1431 йиллар орасида Шайх Баҳоуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофий каби таникли мутасаввуф билимдонлари суҳбатида бўлади. Сўнг Чаўниённинг Хулғату мавзеида истикомат қилувчи Хожа Баҳоуддин Накшбанднинг шогирди бўлган Яъқуб Чархий (вафоти 1447)га қўл бериб, ундан Накшбандия тариқати асосларини ўрганади. 1431—1432 йиллар орасида Хожа Ахрор Тошкентга қайтиб, Накшбандия тариқатининг йирик арбоби Баҳоуддин Накшбанд таълимотининг давомчиси сифатида танилиб, айни вақтда дехкончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади

Манбаларда кўрсатилишича, Хожа Ахрорнинг хўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривож топади. Чунончи, "Рашахот" асари муаллифи Фаҳриддин Али Хожа Ахрор ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудда 1300 дан ортиқ экинзорларни ташкил этганини эслатади. Шуниси эътиборга сазоворки, тадқиқот ишларида аниқланишича, майда мулкчилар солиқлардан қутулмоқ учун ўз ерларини Хожа Ахрор ихтиёрига ўтказишган. Хожа Ахрорнинг ҳукмдор олдидаги нуфузи шариатда белгилангандан (ушр, мол, закот) ташқари фавқулодда солиқларни меҳнаткашлар гарданига юклашдан уларни ҳимоя этган. Хожа Ахрор ерларининг кўпайиб боришига шу омил ҳам бир сабаб бўлган, ҳолос. Дехкончилик, чорвачилиқдан ташқари Хожа Ахрорнинг шаҳарларда ҳам ҳунармандчилик расталари, устахоналари бўлган ва булардан ҳам катта даромад қилиб турган.

Савдо-сотик масалаларида Хожа Ахрор нафакат Мовароуннахр худудида, балки Хуросон, Хиндистонга ҳам молларни юбориб, савдо килган. Шуни ҳам айтиб ўтмоқ лозимдирки, Хожа Ахрор ўз хўжалик фаолиятдан олган даромаднинг кўпгина қисмини аҳоли бошига тушган оғир солиқларни тўлаш, диний ва маданий қурилишларни амалга ошириш қоби ишларга сарфланган. Чунончи, Умаршайх Мирзо Тошкент аҳолисидан 250 000 динор ҳажмида солиқ талаб қилганида Хожа Ахрор бу маблағнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна 70 000 динорни ҳам солиқ йигувчиларга топширган. Шунингдек, Хожа Ахрор томонидан Самарқандда, Тошкентда ва Кобулда ҳам мадрасалар қурдирилганлиги манбалардан маълум.

Накшбандия тариқатининг асосий ғояси: меҳнат билан машғул бўлиш ва айна вақтда дил Аллох билан бўлмоғи лозимлиги Хожа Ахрор томонидан эътироф этилгани ва амалда қўлланилгани унинг ўз сўзидан равшандир. «Хазрат Абдулҳолик Гиждувоний буюрмишлар-ки,— дейди у Али Сафийнинг «Рашахот» асарида келтирилишича,— халқнинг оғирини енгил қилмоқ даркор, аммо бунга ҳалол касб билангина эришилади. «Қўл иш билан, дил ёр (Аллох) билан» шиори Ҳожагон тариқатида муқаррардир». Ҳожа Убайдуллох Ахрорнинг мамлакат сиёсий ҳаётида фаол иштироки 1451—1452 йилларга оиддир. 1447 йили Темурийлар давлати бош ҳукмдори Шохрухнинг, 1449 йили эса Мовароуннахр ҳукмдори Мирзо Улугбекнинг вафотидан сўнг бир неча йил Темурий шахзо-далар орасида тахт учуй кураш боради. 1451 йили шахзодалардан бири Абу Саъид Мирзо Тошкентда бўлиб, Ҳожа Ахрорни ўзига маънавий мададкор деб танийди ва шу йили Мирзо Абдулло билан бўлган жанг-да қўли баланд келиб Самарқандни эгаллайди ҳамда Ҳожа Ахрорни Тошкентдан Самарқандга қўчириб келади. Ҳожанинг Самарқандда муқим туриши ана шу 1451 йилдан бошланади. Унинг мамлакатдаги сиёсий жараёнларда иштироки 1454 йилга оид бўлиб, шу йили Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Самарқандни қамал қилганида Ҳожа Ахрор шаҳар ҳимоячиларига бош бўлиб, душманни сулҳ тузишга мажбур этади. Шу билан Ҳожа Ахрорнинг шахзодалар орасидаги низоларни сулҳ билан яқунлаб, мамлакатда осойишталик ўрнатишга қаратилган сиёсий фаолияти умр бўйи давом этади. Унинг 1458 йили Шохрухияда ўзаро қонли тўқнашувга тайёр уч ҳукмдор: Султон Абу Саъид (1451—1469)нинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Умаршайх Мирзо ва Юнусхон (1462—1487)нинг ўғли Султон Маҳмудлар орасидаги низони сулҳ билан бартараф қилганлиги манбаларда кўп талқин этилган.

Ҳожа Ахрор Валий 1490 йилда вафот этган ва Самарқандда дафн этилган.

Ҳожа Ахрор қаламига мансуб уч рисола бизгача етиб келган. Улар-дан бири — «Факарот ул-орифин» («Орифлар сўзларидан парчалар») номи билан машҳур бўлиб, унда Ҳожа Ахрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намояндаларининг тариқатга оид фикрларидан намуналар келтирилган. «Волвдия» деб номланган иккинчи рисоласини Ҳожа Ахрор ўз отаси илтимосига кўра ёзган. Унда тариқат йўлига қирган кишининг ахлоқ-одоби, факр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Бу рисола ўз даврида машҳур бўлиб, Жомий ва Алишер Навоийлар у билан яқиндан танишганлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса уни форсийдан ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Учинчи рисола «Хавроийя» деб аталиб, машҳур мутасаввуф шоир Абу Саъид Абул-хайрнинг (XI аср) ушбу «Хавро» («Хурлар» ёки «Фаришталар») сўзи билан бошланувчи бир рубоийсини шарҳлашга бағишланган.

Булардан ташкари Хожа Ахрор томонидан ўз замондошларига ёзилган анчагина рукъа — номалари ҳам бизгача етиб келганки, уларни ҳам мазкур асарлар сирасига киритиш жоиз, чунки уларда муаллифнинг ўз даври маънавий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида тутган ўрни акс этади. Хатлар турли тўплам ва манокіблар саҳифалари оркали бизгача етиб келган. Улардан энг муҳими «Мажмуайи мурса-лот» деб номланган XV аср дастхатлар тўплами таркибидаги рукъалардир. Тўплам Алишер Навоий буйруғи билан тузилган ва шунинг учун «Навоий альбоми» деб ҳам аталади (ЎзР ФА Шарқшунослик институтини қўлғизмалар фонди, рақам 2178). Унда Хожа Ахрорнинг 128 дона рукъалари мавжуд. Улар Самарқанддан Хиротга — Хусайн Бойқарога ва аксари, Алишер Навоийга ёзилган. Бу ҳақда «Насоим ул-муҳаббат» асаридаги Навоийнинг ўз сўзлари тасдиқлайди: «...Аларнинг бу ҳақир ила илтифотлари қўп бор учун ваҳий осор рукъалари билан мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилур эрдилар, ул рукъаларни муракка ясаб, жазвал ва тақаллуфот била асрармен». Мазмун жиҳатдан рукъаларни уч туркумга бўлиб шарҳлаш мумкин: Биринчиси — бу Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Темурий ҳукмдорлар, чунончи, Бадахшон ҳокими Султон Маҳмуд (1459— 1494), Мовароуннаҳр ҳокими Султон Аҳмад (1468—1493) ҳамда Султон Хусайн Бойқаролар орасидаги сиёсий, ҳудудий муносабатларга дойр хатлар. Уларда Хожа Ахрор Темурий шахзодалар олдига ўзаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал этиш, урушлар туфайли аҳолининг жону молига зарар етказмаслик каби талабларни қўяди ва буни амалга оширишни Навоийдан илтимос қилади.

Иккинчи тур хатларда эса, Хожа Ахрор шариат қонун-қоидаларини мустаҳкамлаш ва бу оркали мамлакатда адолат ўрнатиш, мусулмонлар, яъни оддий раиятга жабру зулм ўтказишдан қозимлар қўлини қўтоҳ қилиш каби фикрларни ифодалайди, баъзан эса адолатсизликка учраган бирор жабрдийданинг аниқ номини айтиб, ёрдам қўрсатишни сўрайди.

Учинчи туркум хатларга келсак, улар Хожа Ахрор ва унинг яқин муридларининг Хуросон ҳудудида олиб борган ҳусусий ҳўжалик ҳамда савдо-сотик йшларига ва шулар билан боғлиқ солиқлар масаласига оиддир. Бу хатларда Хожа Ахрор ўз даврининг йирик ер-сув, мол-мулк эгаси сифатида гавдаланади, ўзининг ва яқин қишларининг манфаатлари Хуросонда ҳам ҳимоя қилинишига интилади. Аммо, айтиб ўтиш л озимки, бу турдаги хатлар орасида ҳам баъзан оддий' адолатталаб қишлар ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган илтимослар учраб туради.

Маълумки, XV аср Темурийлар давлатида — Мовароуннаҳр ва Хуросонда иқтисодий, маданий, илм-фан соҳаларида юксалиш даври бўлган. Шу билан бирга Темурийлар давлатининг инқирози ҳам ана шу асрга тўғри қелиб, ўзаро тахт учун қурашлар натижасида оддий халқ аҳволи оғирлаша борган. Шариат томонидан белгиланган ушр, мол ва қокотлардан ташқари ҳар қил вақтларда турли муносабатлар билан олинадиган олиқ-солиқлар қони 30 га қин адад-ни ташқил этар эди. Улардан баъзилари (тамго, ёрғу) мўғуллар ҳукмронлиги даврида жорий этилган бўлиб, баъзи вақтларда қали ҳам қўлланиб қеларди. Ана шундай бир шароитда Хожа Ахрор мусулмонлар бошидан жабр-зулмни даф этмок учун қин ва шариатни дастур қилган қолда султонларга мурожаат қилмок лозимлигини Нақшбандия тариқатининг вазифаларидан деб уқтиради. Хожа Ахрор сарой қизматидан воз қечмокчи бўлган Алишер Навоийга хат ёзиб, айтади:

«...Эшитишимча, онхазрат, яъни султонга мулозамат килишдан гоҳо маломат чекар экансиз. Илтимос шуки, мусулмонларга мадад етказмок ва бирор факирнинг дили мушкулликдан халос топиб, шод бўлмоги учуй хотири шарифингизни сарой хизматидан узманг... Бирор киши ҳам мусулмонлар гамини ейишни ўйламай кўйган бу вақтда уларга гамхўрлик килиш — энг хайрли ишдир!..»

Собик советлар даврида Хожа Убайдуллох Ахрор хакида бир канча тадқиқотлар ёзилиб, унинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётдаги фаолияти ёритилган бўлса-да, ҳукмрон мафкура нуктаи назаридан салбий баҳоланарди. Кейинги тадқиқотларда (А. Н. Болдирев), айниқса, Марказий Осиё республикалари истиклолга эришгандан сўнг (Б. Валихўжаев, А. Мухаммадхўжаев ва бошқалар) Хожа Убайдуллох Ахрор шахсияти ва фаолиятига янгича, ҳар тарафлама ёндошиб, унинг жа-мият тараккиётида тутган ўрни ҳаққоний равишда ёритилмоқда.